

NİZAMİ YARADICILIĞINDA XIZIR OBRAZI

SƏBİNƏ XƏLİLOVA

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı müəllimliyi,

III kurs, FL-113

xelilovasebine2001@gmail.com

Açar sözlər: XIZIR, dirilik suyu, İsgəndər

Key words: Khizir, water of life, Iskandar

Ключевые слова: ХЫЗЫР, живая вода, Искандар

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi yüksək lirik sənətkarlığı, məhəbbətə dünyəvi münasibəti, insan taleyi haqqında humanist düşüncələri ilə seçilən bir şəxsiyyət olmuş və dünya ədəbiyyatı tarixinə məsnəvi formasında yazdığı 5 poemadan ibarət “Xəmsə” (“Beşlik”) müəllifi kimi daxil olmuşdur. Nizaminin bu məşhur “Xəmsə”si “İskəndərnamə” poeması ilə tamamlanır. Bu son əsərində böyük söz ustasının məfkurəsi, bədii qayəsi, şair təxəyyülü özünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdır. Poemanın əsas mövzusu bir sıra Şərq xalqlarının yazılı və şifahi ədəbiyyatında geniş yayılmış Makedoniyalı İskəndərlə (Aleksandr-müəllif) dastanı təşkil edir. İskəndər obrazı elmə, biliyə yüksək qiymət verən bir qəhrəman kimi təsvir olunur. Mənbələrdə İskəndər surətinin belə yüksək qiymətləndirilməsinin bir səbəbi kimi “Qurani-kərim”də onun peyğəmbər dərəcəsinə qaldırılması olmuşdur.

Nizami Gəncəvi öz yaradıcılığında bir çox peyğəmbərlərə, dini şəxsiyyətlərə yer vermişdir. Onlardan biri də XIZIR obrazıdır. Yazılı ədəbiyyatımızda XIZIR obrazı və onun folklorumuzda daşdığı funksiyalarına tez-tez rast gəlirik. Dahi Nizami də bu obrazdan yan keçməmiş, onu öz əsərlərinə daxil etmişdir. Ona yüksək qiymət verməsi əsərlərində özünü qabarıq şəkildə göstərir. Nizami Gəncəvi həm “Xəmsə”sində, həm də hikmətli şeirlərində, nəsihətlərində XIZIR müraciət edir. Onun aqlını, biliyini, elmini yüksək dəyərləndirir. “Yeddi gözəl” və “Sirlər xəzinəsi”ndə oğluna nəsihət verərkən onun XIZIR bənzəməsini, onun kimi bilikli, elmi olmağını istəyir. “Yeddi gözəl”də Nizami yazır:

Tam XIZIR kimi özünə gəl sən
Dirilik suyundan bəlkə içəsən
Düşünmə ki, bu su abi-heyvandır
Can ilə ağıldır, ağılla candır.

“Sirlər xəzinəsi” poemasının “Nəsihət və son söz” hissəsində oğluna nəsihət verən Nizami XIZIRIN həm qeyb olmaq bacarığından, həm də gözə görünə bilməyindən söz açır. Şair burada XIZIRIN dara düşənlərin köməyinə çatan, yardım etdikdən sonra qeybə çəkilən müqəddəs bir varlıq olmasına işarə edir:

Bütün örtülmüşlər bir də zahirdir
XIZIR adını çəkdi, XIZIR hazırdır.

Ümumiyyətlə, Xızır obrazına bir çox mütəfəkkirin yaradıcılığında, həmçinin də şifahi xalq ədəbiyyatı örnəklərində görə bilirik. Hər mütəfəkkir Xızır haqqında deyilən əfsanələri, rəvayətləri eşitmiş və ona müxtəlif münasibətdə yanaşaraq öz əsərlərinə daxil etmişlər. Xızır haqqında çoxlu rəvayətlər və əfsanələr mövcuddur. Əslində Xızır kimdir? Xalq təfəkküründə Xızır necə bir obraz kimi təqdim edilir?

Xızır, İbrahim peyğəmbərdən sonra yaşamış peyğəmbər və ya mömin bir insan olmuşdur. Rəvayətlərə görə, o, Yəmənin Ad qəbiləsinə göndərilmiş peyğəmbərlərdən biri idi. Allah Xızıra möcüzə göstərmək bacarığı da vermişdir. Əfsanələrə görə, Xızır qaranlıq dünyadakı dirilik suyunu içib daim yaşayan, ölüb-dirilən təbiəti simvolizə edərək əbədiyyətin rəmzinə çevrilən mifik varlıqdır. Köməyə ehtiyacı olanların yanına gələr, onlara yardım edərmiş. Xızırın ta qiyamətə qədər yaşayacağını söyləyənlər də var.

Nizami Gəncəvi də Xızır haqqında eşitdiyi rəvayətlərdən yaradıcı şəkildə istifadə edərək onu öz əsərinə daxil etmişdir. “İsgəndərnamə” poemasında dahi Nizami Xızırdan geniş bəhs edir, onun funksiyalarından söz açır. Belə ki “Şərəfnamə”də İskəndərin zülmət dünyasına dirilik suyu arxasınca getməsi, İskəndərin zülmətdən əliboş qayıtması hissələrində Xızır surətinə rast gəlirik. Bir qoca məclisdə İsgəndərə dirilik suyu haqqında danışır, bu həmin dirilik suyudur ki, insanlara həyat verir, xəstəliklərdən xilas edir, əbədiyyət qazandırır. Qoca şaha bu həyat suyunu əldə etməsini məsləhət görür. Qocadan bu sözləri eşidən İsgəndər buna inanmır və qocaya deyir:

Həyat çeşməsində olan bu zülmət
Yazılmış hərflər qarasıdır bu,
Mənəvi həyata can verir suyu.
Kim görmüş yoxsa bu həyat suyunu,
Zülmətdə ölümdən qurtarsın onu!

Qoca böyük fatehə yalan söyləmədiyini belə izah edir::

Ey uca tacidar!
Bu sudan uzaqdır dediyin əsrar.
Var Şimal qütbündə qaranlıq bucaq,
Ağ, gümüş çeşməsi hər sudan parlaq.
Bu qaranlıq yerə deyirlər zülmat,
O zülmat içərisində var abi-həyat.
O suyu kim içsə olur qəlbi şən,
Qurtulur ölümdən və xəstəlikdən.

Dirilik suyu, abi-həyat anlayışı əski türk xalqlarının mifoloji təfəkkürü ilə bağlıdır. Dirilik suyundan içən şəxs əbədilik, ölməzlik qazanması abi-həyatın əsas atributlardan biri kimi çıxış edir. Əksər əfsanələrdə İsgəndərin tapa bilmədiyi dirilik suyundan içmək qismətinin yalnız Xızır peyğəmbərə nəsib olması xüsusi maraq doğurur. Ölümsüzlük axtaran qəhrəmanların Xızırla qarşılaşdırılması bu müqəddəs dərvişin dirilik suyunun yerini bilən şəxs olduğunu təsdiqləyir.

Bəzən əfsanələrdə İlyas və Xızır obrazları eyniləşdirilir. Bəzi əfsanələrdə İlyas suyun, Xızır qurunun sahibidir. Nizami Gəncəvi isə “Şərəfnamə”də onların ayrı-ayrı şəxslər olduğunu deyir:

Çöldə Xızır ollam, dənizdə İlyas

Hətta N. Gəncəvinin yazdığına görə, İsgəndərə zülmətdə həm Xızır, həm də İlyas bələdçilik etmişdir.

Ona rəhbər olsun Xızır peyğəmbər
Atı Xızra verdi böyük tacidar,
Bilirdi onda bir aslan qəlbi var.
Verdi ki, bu yolda səyirsin onu,
Onunla tapsın bu həyat suyunu.....
Bu yolda İlyasla Xızır yoldaşdı,
Çəşməyə gedərkən dostlar yanaşdı.
Görüşdü hər iki sevimli rəhbər.

Digər bir mənbədə isə Xızır haqqında Nizami yaradıcılığında da görə bildiyimiz maraqlı bir fakta rast gəlirik. Əfsanəyə görə, Xızır, dostu İlyas ilə birlikdə İsgəndər Zülqerneyn hüsurunda olmuş və dirilik suyunun arxasınca zülmət ölkəsinə yollanan İsgəndərə bələdçilik etmişlər. Uzun macəralardan sonra Xızır ilə İlyas bir bulağın kənarında oturmuş və yanlarında olan bişmiş balıqları yeyərkən Xızırın əlindən bir damla su bulağın üstünə düşmüşdür. Balıq da həmin anda canlanıb suya atılmışdır. Onlar da suyun abı-həyat olduğunu anlayaraq bu sudan doyunca içmişlər. İsgəndərə xəbər versələr də təkrar bu suyu tapa bilməmiş və böyük fəth abı-həyatdan məhrum olmuşdur. Beləcə ölümsüzləşən Xızır ilə İlyas Allahın əmri ilə dünyada çətinə düşənlərin yardımçısına çevrilmişlər

Nizami bu əfsanəni nəzmə belə çəkmişdir:

Çəşməyə çatınca atdan endilər.
O bulaq başında açdılar süfrə...
Duzlanmış qupquru bir balıq vardı.
Birisi əyildi su içsin deyə,
Əlindən o balıq düşdü çəşməyə,
Cumdu o firuzə rəngli bulağa,
Əl atmaq istədi üzən balığa.
Tutunca gördü ki, diridir balıq.
Uğurlu bir fala sevindi artıq.
Bildi ki, can verən bu parlaq bulaq,
Aranan dirilik suyudur ancaq.
Həyat çəşməsindən içdi doyuqca,
Bir həyat qazandı dünya durduqca.

Xızır bütün türk xalqların, o cümlədən, azərbaycanlıların mifoloji təfəkküründə müqəddəslər kimi kimi boz at və ya ağ at minir. Nizami yaradıcılığında Xızır göy gərdişli də təsvir olunur.

Göy gərdişli Xızır haman fərmanla
Ahəngi pozmadan üz qoydu yola.

Sonda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Xızır haqqında əfsanə və rəvayətləri eşidən Nizami xalq ruhuna dərinlən bələd olan müdrik sənətkar kimi onları yenidən zənginləşdirmiş və bu obrazı arzu və istəklərini ifadə etmək üçün bir vasitəyə çevirməyə nail olmuşdur.